

Oppvekst på Opstad Tvangsarbeidsanstalt. Et personlig tilbakeblikk

Av Sigmund Harbo

Å bære merkelappen *Opstad-unge* var ingen spøk. Vi var barn av ansatte og daglig omgitt av innsatte. Vi var bokmålsunger i ei nynorskbygd. Vi vokste opp i et relativt isolert samfunn. Det fantes ingen butikker, heller ikke grendehus. Ungene møttes i klasserommet, i friminuttene og på søndagsskolen.

Selv følte de fleste av oss privilegert. Andre derimot kunne ikke skjule sin medlidenhet med oss. Var Opstad et godt sted å vokse opp?

Historisk bakgrunn

Lov om løsgjengeri, betleri og drukkenskap av 19/5- 1900 hadde i paragraf 4 en bestemmelse om at *«den som hengir seg til ørkesløshet eller driver omkring under slike forhold at det er grunn til å anta at han helt eller delvis skaffer seg midler til sin livsførsel ved straffbare handlinger som for eksempel tyveri, betleri eller andre forseelser begått på grund av drukkenskap, straffes med fengsel i 3 mnd. Retten kan bemyndige påtalemyndigheten til å sette domfelte i arbeidshus inntil 3 år».*

I 1907 gikk staten til innkjøp av en eiendom på 4000 mål på Opstad øst i daværende Nærbø kommune. Straks etter begynte bygginga av fengselsavdelingen, gårdsbygningene og funksjonærbygningene.

I 1915 ble ca. 200 innsatte fra Kristiania Tvangsarbeidshus, den såkalte *Mangelsgården*, fraktet med skip til Egersund og

deretter til Nærbø stasjon med Jærbanen, som ble åpnet i 1878.

En kan undre seg hvorfor nettopp Jæren ble valgt. I et foredrag 1936 skriver direktør Conrad Falsen:

«For det første må et tvangsarbeidshus ligge avsondret som en verden for sig selv, således at tvangsarbeiderne kan ferdes fritt og usjenert omkring.

For det annet er det en selvfølge at et tvangsarbeide i første rekke må baseres på jordbruksarbeide. Det jevne arbeide i den friske, tunge sjøluft gir den beste legemlige tretthet og derigjennem den regelmessige søvn og åndelige ro , som er den aller beste medisin mot ødelagte nerver og oprevne sinn....

Og for det tredje kan man på Jæren drive jordbruks- og rydningsarbeide året rundt bortsett fra de dager da været er så ufyselig at det hindrer utearbeide».

Filosofien bak oppholdet på Opstad var altså – i tillegg til soningsaspektet- at et dagligliv på gardsbruk, i fjøs, stall, sauehus, grisehus, smie, snekkerverksted, malerverksted eller leketøyverksted skulle ha *rehabiliterende og oppdragende* virkning slik at de innsatte *«atter kunne innta sin plass i samfunnet og greie seg i det frie liv, så de ikke faller samfunnet til byrde eller forgår seg mot dets lover» (ibid).*

Opstad tvangsarbeidsanstalt hadde likevel alle kjennetegn på et godt sikret og bevoktet *fengsel*. De innsatte ble etter arbeidstid låst inne i 1 eller 4 manns celler hvor de også fikk maten servert. Men i fengslet var det også et eget *kirke- og skolerom*. I min oppvekst hadde presten ansvar både for gudstjenestene -som var obligatoriske- og for undervisningen. Noen ganger i året ble det holdt fellesgudstjenester for innsatte og ansatte. Selv ble jeg og 5

andre klassekamerater konfirmert i fengselskapellet 4. mai 1952.

Opstad som oppvekststed.

Skolen

I følge bestemmelser som kom inn i *Lov om allmueskolevesenet på landet* allerede i 1860, kunne en opprette *alternative* skoleordninger for barn av foreldre tilknyttet bruk, verk, fabrikker eller andre institusjoner der barn og foreldre av naturlige grunner måtte skille lag i arbeidstida.

Helt fra åpningen av tvangsarbeidsanstalten i 1915 var det nærmest udiskutabelt for ledelsen at løsningen for Opstad måtte bli at elevene gikk på skole *hver ukedag* og at opplæringspråket var *bokmål*. Hvis ikke ville funksjonærene selv «*pålegge sig det økonomiske offer at bekoste sine barn undervist i landets offisielle maal*», skrev direktør Arne Omsted i et brev til Nærbø skolestyre.

Foreldrene og direktøren fikk det som de ville. Den staselige skolebygningen sto ferdig i 1919, men allerede i 1916 var det klart at det skulle være en såkalt *bruksskole* etter gjeldende ordning for folkeskolene i *byene*.

Ettertida skulle vise at dette av flere grunner var en god løsning, selv om bygdeidentiteten og båndene til hjemstedskommunen neppe ble tettere av den grunn. *Opstad bruksskole* ble med årene en av de mest velrennomerte i kommunen. I storparten av tida fram mot 1970 da den ble nedlagt, hadde skolen 2 lærere i full stilling. Den var 3 eller 4 delt selv om elevtallet aldri var høyere enn 45, slik tilfelle var rett etter krigen. Det skapte gode muligheter for individuell differensiering og lærer-elev kontakt ellers. Skolen hadde sin egen lokale tilsynsnemnd

hvor far var leder i flere år. Foreldreengasjementet var stort, ikke minst for utvidet undervisningstimetall og nye fag. Engelskundervisningen til Martha Engeland for eksempel, var et frivillig tilbud allerede tidlig i 1950-åra og skolen var kjent for flinke elever og gode sluttresultater. I kullet som sluttet våren 1951 avla over halvparten examen artium noen år etter, noe som var flere ganger høyere enn landsgjennomsnittet på samme tid.

Undervisningen i småskolen var sterkt preget av Gudrun Hassel Pedersen. Hun var merkbart influert av Normalplanens aktivitetspedagogikk og samtidig forut for sin tid som narrativ pedagog. Hun formidlet Nordahl Rolfsens lesebok og Volrath Vogts bibelhistorie slik at mange av oss trodde at hun selv hadde vært til stede da det skjedde! Atmosfæren i klassen var preget av varme og vennlighet og samtidig klare grenser. Det er få lærere jeg skylder så mye som henne.

Nærkontakt med innsatte

Det hørte med til formålet for institusjonen at mange innsatte som hadde arbeidsoppgaver utendørs, kunne bevege seg fritt omkring, for eksempel i parken, i gatene, i sauehuset eller hagene til funksjonærene. De fleste av oss unger var ikke ukjent med straffedømte som var isolert fra samfunnet ellers og av noen også betraktet som farlige. *Selv* følte de seg gjerne stigmatisert, misforstått eller urettferdig dømt. Det gjorde inntrykk.

Mor fortalte ofte at hun en gang la merke til at en av karene i gartnergjengen som jobbet med et eller annet like ved barnevogna jeg satt i som liten. Forsiktig bøyde han seg ned og kikket inn mens han småsnakket med seg selv: «Håper det går bedre med deg i livet enn med meg».

Langsomt demret det for oss at vi kanskje burde prøve å omgås alle med samme respekt, omtanke og forståelse. Lærte vi ikke på søndagsskolen at Gud *ikke gjorde forskjell* på folk?

Synlig kristendom

På Opstad som ellers på Jæren var kristen tro og moral en viktig faktor, både i fengslet, i felleskulturen på stedet og i privatlivet til mange personer og familier. På Opstad var søndagsskolen »frivillig obligatorisk», sa lensmannen i Time, Geir Magne Ånestad, i festtalen under samlingen for tidligere Opstadunger i mai 2005. Det er en treffende karakteristikk.

I lys av vår tids oppfatning at «*tvang til tro er dårers tale*» (Grundtvig), kan det likevel virke uforståelig at søndagsgudstjenestene i fengslet var *obligatoriske* for innsatte som var medlemmer av Den norske kirke. Bare såkalte dissenterne kunne kreve fritak. Selv husker jeg det gjorde inntrykk at kirkerommet var bevoktet av tre betjenter i uniform.

Kanskje de obligatoriske gudstjenestene likevel åpnet vinduer som ellers ville vært lukket? Kanskje nettopp kontrasten mellom jussens og nådens univers i noen tilfeller bidro til tro, håp og nytt livsmot?

Poeten Hans Alexander Hansen var under et soningsopphold frivillig klokke ved gudstjenestene. I diktet *Julekveld på Opstad* heter det bl.a:

*Til arbeidshuset vil vi hente
den stemningen vi alle kjente.
Da moder alle lysa tente,
og store pakker var i vente.
Vi er de samme gutta nå.*

*I fantasien vil vi lytte
til julesang i hus og hytte.
Vi skulle gjerne livet bytte.
Er slike tanker uten nytte?
-Her kommer dine arme små—*

Jeg startet disse barndomsrefleksjonene med å stille spørsmålet om Opstad var et godt sted å vokse opp. Selv er jeg ikke i tvil om at det var et *privilegium*, ikke et problem. Kjennskap og kontakt med medmennesker merket av sår og savn fordi livet hadde vært hardt og vondt, satte spor hos mange av oss. Den gjorde oss kjent med livsfortellinger og ga oss livserfaringer og kunnskap vi ellers ikke ville fått. Kanskje det også bidro til en annen forståelseshorisonthorisonnt enn vanlig i mer homogene bygdesamfunn.

Et helt annet spørsmål er om Opstad var rette stedet for personer med tunge rusproblemer. Mange av barndomskjenningene våre returnerte ganske ofte «til Jæderen for å rulle tåke», som det ble sagt. Det minner oss vel om at *tvang* neppe er et egnet middel i alkoholistsorgen. I 1970 ble løsgjengerloven opphevd. Opstad tvangsarbeidsanstalt heter nå Åna fengsel og er et ordinært sonings- og sikringssted i Vestre fengselsdistrikt. Gårdsbruket er avviklet og leid ut.

Litteratur

Olsen, Ståle: *Til Jæderen for å trille tåke. Historien om Opstad tvangsarbeidshus*, Oslo, Scandinavian Academic Press, 2010
 Todnem, Kari (red): *Oppvokst på Opstad*, Bryne, Jæren Forlag, 2014